

Napor dr. Enesa Dedića i izdavača Instituta za historiju u ovom izdanju predstavljaju respektabilan rezultat, hvale vrijedan i značajan doprinos u obogaćivanju dosad poznatog izvornog korpusa građe za historiju srednjovjekovne bosanske države. Objavljeni dokumenti značajno će skratiti put istraživačima u njihovim tematskim pravcima i omogućiti sa-

dašnjim i budućim generacijama da na temelju ovih podataka budu u prilici da u startu odu korak dalje od nas i traže informaciju više kojom bi dali svoj doprinos u povećavanju znanja i obogaćivanju kulturnog identiteta moderne Bosne i Hercegovine.

Esad Kurtović

Danijel Džino, *Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450–1200: Beyond Myths*, London – New York: Routledge, 2023, 284 str.

Razdoblje kasne antike i ranog srednjeg vijeka, kada su u pitanju srednjovjekovne “zemlje” Bosna i Hum, u velikoj je mjeri “mračno doba”, barem po pitanju izvora i pouzdanosti podataka, što je dovelo do nedovoljne istraženosti i zanimanja naučnika s jedne strane i dosta prostora za krive percepcije i anahrona tumačenja u historiografiji s druge. Ono što jeste obrađeno u historiografiji često je pisano pod utjecajem vladajućih nacionalnih ili ideoloških narativā tumačenja prošlosti. Stoga je pojava studije *Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450-1200: Beyond Myths* historičara i predavača s Odsjeka za

historiju i arheologiju Univerziteta Macquarie u Sydneyu Danijela Džine od velikog značaja za historiografiju o ovoj tematici. Knjiga je izašla u izdanju uglednog izdavača Routledge u okviru serije *Studies in Medieval History and Culture* 2023. godine.

Džino se i u svojim prijašnjim monografijama (iz 2010. i 2021) bavio pitanjima društvenih preobrazbi i nastankom srednjovjekovnih društava na istočnom Jadranu, s najvećim naglaskom na priobalna područja provincije Dalmacije. U ovoj knjizi pak autor prati te procese u dubljem jadranskom zaleđu, u srednjovjekovnim zemljama Humu i Bosni. Njegov

narativ prati jedno duže vremensko razdoblje, od kasne antike, prijelaznog “mračnog doba” i ranog srednjeg vijeka (okvirno godine 450–1200). Podnaslov djela *Beyond Myths* (“Iz(v)a(n) mitova”) odnosi se na bitno obilježje ove monografije u kojoj je autor nastojao prevazići i donekle dekonstruisati prevladavajuće nacionalne i ideološke mitove koji su se ukorijenili u historiografiji kroz XIX i XX stoljeće o ovome razdoblju. Nasuprot tome autor je nastojao da uz moderne teoretske okvire, dostatno korištenje i analizu materijalnih i kritičko ispitivanje pisanih izvora da naučno utemeljena tumačenja i ponudi solidno polazište za buduća istraživanja.

Knjiga je podijeljena na 8 poglavlja, s uvodom i zaključkom. Osim toga naučno korištenje je olakšano popisom fotografija, karata i skraćena i opsežnim indeksom. Prva tri poglavlja su tematska i služe poglavito za kontekstualizaciju teme, kao i za upoznavanje (većinom stranog) čitateljstva s osnovnim podacima i bitnim objašnjenjima ove tematike. Ostalih pet poglavlja su hronološka i sačinjavaju glavni dio ove studije. U uvodnom dijelu predstavljeni su glavni zadaci knjige, uz terminologiju i kratki pregled poglavlja.

U prvom poglavlju *Setting the stage* (str. 8–28) dat je geografski opis Bosne i Huma i njihov opseg kako ga je definisao autor za potrebe ove studije. Uz to, ukratko je predstavljena kasnija historijska evolucija pojmova Bosne i Huma – Hercegovine. S tim u vezi jeste i njihov prikaz kao “osporavanih zemalja” (13–17) kroz prizmu izgradnje nacionalnih pokreta Srba, Hrvata i Bošnjaka i odgovarajućih narativa i mitova koji su utjecali na razumijevanje ovoga razdoblja. Također, autor se osvrnuo na najvažnije materijalne izvore poput nalazišta crkava, nekropola, grobnica i naselja, kao i na pisane, s posebnim osvrtom na *De administrando imperio* (DAI), *Ljetopis popa Dukljanina* (LJPD) i *Historia Veneticorum* Ivana Đakona, obrazlažući osnovne podatke o njima i ističući glavne nedostatke i poteškoće u njihovom korištenju i razumijevanju.

Neka pitanja iz prvog poglavlja autor proširuje u narednom – (*A long overdue*) *essay on historiography and archaeology of late antique and early medieval Hum and Bosnia* (str. 29–56) kroz “esej” o historiografiji i arheologiji o Bosni i Humu od novovjekovnih početaka (Orbini i dr.), kritičke historiografije i početaka arheologije u XIX i XX stoljeću pa sve

do novijih tendencija u “lokalnim historiografijama” u BiH i šire. Arheologija i historiografija odvojeno su razmatrani kroz različite političke tvorevine – austrougarska vladavina, monarhistička i socijalistička Jugoslavija te države nastale raspadom Jugoslavije. Zamijećeni su različiti načini na koje su dominirajući narativi utjecali na oblikovanje slike o ovom periodu.

The Prelude: making of imperial society (str. 57–73) posljednje je “uvodno” poglavlje u kojem autor ističe i prikazuje društvene promjene koje su uslijedile s uključenjem prostora budućega Huma i Bosne u provinciju Dalmaciju i imperijalne okvire Rimskog Carstva. Te su promjene rezultat dugotrajnih procesa i integracije kroz izgradnju saobraćajnica, doseljavanje stranaca i privredne aktivnosti. Naprimjer, premda urbanizacija po rimskim uzusima nije provedena do kraja (osim u Naroni), integracija društva i društvenih elita u rimski imperijalni i provincijalni sistem je vidljiva, s određenim za-kašnjenjem sjevera (buduće Bosne) u odnosu na jug (budući Hum). Autor se osvrće i na promjene koje su uslijedile u kasnoj antici, a na prvom mjestu jeste pojava i raširenost

kršćanstva kao nove vladajuće ideologije i podizanje ranokršćanskih bazilika kao znak moći i ugleda domaćih elitâ. Džino ističe da je Dalmacija u kasnoj antici bila društvo poput ostatka Sredozemlja, koje se mijenjalo, ali nije propadalo.

Ustaljeno shvaćeno razdoblje nadzivanja i propadanja od 450. do 630. godine obrađeno je u poglavlju *‘Long’ sixth century (ca. 450-630.)* (str. 74–110), u kojem autor prati promjene nastale nakon sloma zapadnog dijela Rimskog Carstva i u toku Ostrogotske *laissez-faire* (103) uprave i Justinijanove “Obnove carstva”. Materijalni ostaci svjedoče o utvrđenim upravnim mjestima (Debelo Brdo, Ilinjača i dr.) koji su služili izvlačenju i izvozu resursâ, izgradnji crkava, kao privatnih kapela i mjesta ukopa elitâ.

Iako dosta kratko poglavlje, u *The Dark Age interlude (ca. 630-800)* (str. 111–123) obrađen je prijelazni period između preobrazbe kasnoantičkog u ranosrednjovjekovno društvo. S povlačenjem bizantinske vlasti nakon 630-ih godina urušavaju se o njoj ovisne društvene strukture, a iz materijalnih podataka, tj. nedostatka istog, evidentna je depopulacija ovoga prostora. Arheološka nalazišta

pak ne potvrđuju masovno pristizanje i doseljavanje (slavenskih) migranata, osim u nekim izoliranim slučajevima, nasuprot onome što je poprilično ustaljeno u ranijoj historiografiji pod utjecajem *DAI* i nacionalnih narativā.

Kao važna prekretnica, IX stoljeće i promjene koje ono donosi razmatrano je u poglavlju *‘The force awakening’: the ninth century* (124–164). Na promjene su utjecali izvanjski politički događaji, poput nadmetanja između Bizantijskog i Karolinškog (Franačkog) Carstva i širenja zone utjecaja potonjeg. To se posebno odnosi na prostor Huma, gdje se to odrazilo na materijalne ostatke (karolinško oružje, ostruge u ratničkim grobovima). Također, to je vrijeme ubrzanog naseljavanja (nakon sloma Avarske države) Slavena, premda to, po autoru, nisu masovne etnički definisane seobe, već regionalne ili lokalne i često dvosmjerne migracije manjih skupina, koje su se integrirale s domaćim stanovništvom i prijašnjim migrantima.

U slučaju buduće Bosne materijalni ostaci dosta su skromniji i ne svjedoče o većem karolinškom utjecaju, niti o velikom prisustvu novopridošlih doseljenika, što autor

objašnjava mogućim razlikovanjem tih skupina od onih u Humu ili pogravnim običajima koji ostavljaju malo traga, pa i s mogućnošću ranijih kolonizatorskih pokreta iz Panonije u VII stoljeću. U svakom slučaju, popravke i kontinuirano korištenje crkava (Bilimišće i Breza 1 i 2) svjedoče o postojanju složenijih društvenih struktura i novih političkih snaga, čime su ostvarene pretpostavke za budući razvitak zemlje Bosne.

U posljednja dva poglavlja – *The lords of Hum (900-1200)* (165–192) i *‘Good ol’ days of ban Kulin’: the birth of Bosnia (900-1200)* (193–220) autor je zasebno razmatrao razvitak i društvene promjene koje su dovele do uspostavljanja jasnih političkih zajednica Huma i Bosne u istom vremenskom periodu, od X do XII stoljeća. Za Hum je od velikog značaja politička integracija Huma i Zahumlja, moguće u liku vojvode Mihajla “arhonta Zahumljana”. I pisani izvori i materijalni ostaci svjedoče o složenoj političkoj strukturi koja se očituje od XII stoljeća, ponovo kroz djelovanje i položaj drugog vladara Huma kneza Miroslava. Autorov je zaključak da takvo stanje iz XII stoljeća nije moglo nastati iz ničega, već da je to ishod dužeg i kontinuiranog

razvoja u X i XI stoljeću. Važno je napomenuti da je autor u oba poglavlja posvetio pažnju revalorizaciji i analizi tzv. "Lokrumskih falsifikata", skupini vladarskih isprava koje su dugo smatrane falsifikatima s potpuno netačnim podacima, čime je otvorio vrata za novija tumačenja.

Što se tiče Bosne, saznanja su ponovo dosta manja u odnosu na Hum. Podaci i vijesti iz *DAI* i *LJPD* moraju se uzeti uz veliku dozu opreza, dok su materijalni ostaci oskudni i potječu iz kasnijeg vremena. Uprkos tome autor smatra da je do XI stoljeća Bosna postojala kao politička činjenica, ali uvid u njene vladare i društveni razvoj nije u velikoj mjeri moguć. Njeno područje obuhvatalo je šest županija/župa u dolini rijeke Bosne s knezom na čelu. Posebno je zanimljiv autorov zaključak da je Bosna imala vladare koji su održavali "fluidne" političke veze s drugim državama (savezništva ili podložništvo), dok je lokalna elita imala u rukama lokalnu upravu, što s jedne strane osporava mišljenje da je Bosna bila integralni dio susjednih država (Srbije, Duklje, Hrvatske), ali s druge i o bosanskoj "državnosti" u tome periodu (197).

Kao dvije važne prekretnice u XII stoljeću autor je izdvojio širenje

ugarske zone utjecaja na Bosnu od 1130-ih godina, te smrt bizantijskog cara Manuela Komnena 1180. godine. Širenje ugarske zone vidljivo je, između ostalog, kroz djelovanje bana Borića, kojeg autor smatra ugarskim vazalom, najvjerojatnije postavljenim od ugarskog kralja (o čemu svjedoči njegovo moguće slavonsko, nebosansko porijeklo). Autor se potom posvetio ključnim pitanjima vezanim za vlast i ličnost bana Kulina, poput odnosa prema ugarskom kralju i stanju kršćanstva u Bosni. Posebno se dotiče materijalnih ostataka iz njegovog vremena (ploča iz Biskupića, natpis sudije Gradeše iz Podbrežja) koji govore o ranosrednjovjekovnom bosanskom društvu – predstava bana Kulina kao kršćanskog vladara ratnika, elitne porodice koje vladaju župama i prisustvo dvorjana poput sudije Gradeše. Krajnji je autorov zaključak da Bosna ne odudara u mnogo čemu od ostatka srednjovjekovnih društava u istočnojadranskom zaleđu i u Panonskoj ravnici u XII stoljeću, a da su crkveni problemi više odraz infrastrukturnih nego heterodoksnih prilika.

Knjiga Danijela Džine značajna je iz više razloga. Uprkos poteškoćama s kojima se Džino i drugi istraživači